

Л. М. Гамеза

**ТРОХУЗРОЎНЕВАЯ СІСТЭМА СЛОЎНІКАВЫХ
ПРАКТЫКАВАННЯЎ: ВЕРБАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫХ,
ТЭЗАЎРУСНЫХ, ПРАГМАТЫЧНЫХ**

Дэталёвы аналіз семантыкі слова, усведамленне прынцыпаў яго будовы – ключ да вырашэння праблемы лексіка-граматычнага ўзаемадзеяння, валодання словам і яго актуалізацыі ў пэўнай сітуацыі маўленчага акта. Варта адзначыць, што прафесар В. У. Протчанка надаваў вялікую ўвагу праблеме ўзбагачэння слоўнікавага запасу асобы школьніка, засваенню "слова народнага, праўдзівага, жывога, індывідуальнага, укаранёнага ў свядомасць і быццё, глыбока асэнсаванага, суаднесенага з вопытам людзей і іх нацыянальнай традыцыяй" [1, с. 17].

У слове трэба адрозніваць семантычны кампанент, кампанент сінтаксічны, а таксама семантыку, звязаную з прагматыкай, унутранай формай знака, псіхалагічнымі асацыяцыямі, – селекцыйны кампанент [2, с. 114]. Гэта не азначае звароту да проціпастаўлення лексічнага граматычнаму, семантыкі слова яго марфалагічным катэгорыям. Маюцца на ўвазе адрозненні лексічнага значэння і значэння структурнага, якое не можа быць зведзена да марфалогіі. "Часціны мовы з'яўляюцца толькі базай для класіфікацыі, з дапамогай якой гаворачы атрымлівае магчымасць авалодаць слоўнікавым складам сваёй мовы. Сістэма класіфікацыі працягваецца і ўнутры часцін мовы..." [3]. Гаворка ідзе пра сінтаксічнае кадзіраванне структурных значэнняў, калі граматычную інфармацыю нясе сукупнасць разнародных сродкаў і іх здольнасць да перамяшчэння і сумяшчэння.

У адпаведнасці з асноўнымі функцыямі мовы – называннем, намінацыяй, і паведамленнем, камунікацыяй, – першы кампанент семантыкі слова можа быць акрэслены як намінацыйны, другі і трэці – як камунікатыўныя. Сістэма ў лексіцы грунтуецца на двух гэтых тыпах суадносін: камунікатыўна сістэма абапіраецца на элементы значэння слова, звязаныя з яго спалучальнасцю, на камунікатыўную функцыю слова, яго здольнасць быць складаючай, інтэгрантам паведамлення; намінацыйная сістэма мае ў сваёй аснове элементы значэння слова, звязаныя з яго прадметна-лагічнай суаднесенасцю, г. зн. вызначаецца намінацыйнай функцыяй слова, яго здольнасцю быць фіксатарам, канстантай пазнанага.

Рэфэрэнтную спалучальнасць слоў нельга зафіксаваць у выглядзе сукупнасці правіл, бо яна вызначаецца спалучальнасцю ўяўленняў аб пазамоўнай рэчаіснасці, якія, у сваю чаргу, адлюстроўваюць сувязі і суадносіны саміх прадметаў, працэсаў і з'яў рэальнасці і абмежаваны грамадскім вопытам носьбіта мовы і моўнага калектыву ў цэлым. Гэты вопыт

пастаянна змяняецца і менавіта па гэтай прычыне ў звычайнай мове нельга дакладна вызначыць усе магчымыя выпадкі ўжывання слова. Як толькі мы фіксуем вядомыя ўжыванні, аказваецца магчымым выкарыстаць тое самае слова ў новай сітуацыі, не прадугледжанай нашымі інструкцыямі. Самай галоўнай асаблівасцю селекцыйнага значэння з'яўляецца тое, што яно адносіцца да пэўнага мноства знакаў, аб'яднаных агульнай здольнасцю займаць адну і тую ж пазіцыю ў сінтаксічнай структуры. У камунікатыўнай сістэме слова не можа быць вывучана ізалявана, само па сабе, што з'яўляецца ў пэўнай ступені магчымым пры разглядзе яго ў межах намінацыйнай сістэмы. Селекцыйныя катэгорыі вылучаюцца як у межах максімальных класаў (часцін мовы), так і безадносна да іх. З гэтага вынікае, што па сутнасці камунікатыўную сістэму трэба было б прадстаўляць не ў выглядзе класаў слоў, якія заўсёды непазбежна належаць да пэўнай часціны мовы, а ў выглядзе селекцыйна-катэгарыяльнай сеткі, якая накладваецца на мноства рэфэрэнтных значэнняў.

Адсюль вынікае, што ў працэсе авалодання словам умоўна вылучаюцца: *вербальна-семантычны ўзровень*, які накіраваны на авалоданне лексічнымі паняццямі (сінонімамі, антонімамі, амонімамі, мнагазначнасцю і г. д.); *тэзаўрусны ўзровень*, накіраваны на навучанне практычнаму выкарыстанню гэтых паняццяў на ўсіх моўных узроўнях (складанню сінанімічных радоў, антанімічных пар, лексіка-семантычных і тэматычных груп слоў, асэнсаванню сістэмных сувязей лексіка-семантычнага ўзроўню, ужыванню слоў у словазлучэннях, сказах); *прагматычны ўзровень* накіраваны на забеспячэнне камунікатыўных патрэб школьнікаў – стварэнне са словамі тэкстаў у розных сітуацыях маўлення.

Паколькі слоўнікавы запас вучняў не з'яўляецца механічнай сукупнасцю асобных слоў, задачу яго ўзбагачэння нельга зводзіць да ўвядзення ў актыўны слоўнік асобных слоў і выказаў. Аснова ўзбагачэння слоўніка – авалоданне сістэмнымі сувязямі лексіка-семантычнага ўзроўню: уводзіны ў маўленчую свядомасць вучняў тэматычных груп слоў, сінанімічных радоў, антанімічных пар; асэнсаванне школьнікамі лексічнай і граматычнай спалучальнасці слоў, іх функцыянавання ў тэкстах розных стыляў. Таму работа па вызначэнні семантыкі і ўжывання слоў з'яўляецца асновай слоўнікавай работы і павінна праводзіцца з апорай на кантэкст. У гэтым выпадку ў вучняў будуць усе перадумовы для фарміравання ўмення асэнсаванага мэтанакіраванага словаўжывання, умення выбіраць лексічныя сродкі, адпаведныя тэме выказвання, тыпу, стылю маўлення.

З вышэйазначанага вынікаюць прынцыпы ўзбагачэння слоўнікавага запасу:

1. Узбагачэнне слоўніка вучняў на аснове спасціжэння семантыкі і спалучальнасці слоў.
2. Узбагачэнне слоўніка вучняў на аснове функцыянавання слова ў маўленні (тэкстах пэўных тыпаў, стыляў).

Такім чынам, для рэалізацыі вышэйазначаных задач неабходна сістэма практыкаванняў, якая на *вербальна-семантычным* узроўні прадугледжвае

знаёмства з пэўнымі лексічнымі паняццямі ці іх актуалізацыю пры вывучэнні нелексічных тэм, выяўленне семантыкі незразумелых слоў, выбар прыёму семантызацыі слова, фарміраванне фанетычна правільнага вымаўлення, засваенне арфаэпічных і інтанацыйных нормаў беларускай літаратурнай мовы; на *тэзаўрусным узроўні* прадугледжвае практыкаванні на падбор сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў да слова, стварэнне лексіка-семантычных і тэматычных груп слоў, ужыванне слоў у словазлучэннях, сказах; на *прагматычным узроўні* ўключае практыкаванні на мэтанакіраванае выкарыстанне і аналіз лексічных сродкаў у тэкстах розных стыляў і тыпаў.

Матэрыялам для практыкаванняў *вербальна-семантычнага* ўзроўню з'яўляюцца сінонімы, антонімы, амонімы, прафесіяналізмы і інш., ілюстрацыйны моўны матэрыял пры вывучэнні гэтых лексічных паняццяў. Матэрыялам для практыкаванняў *тэзаўруснага* ўзроўню служаць сістэмныя лексіка-семантычныя, лексіка-тэматычныя групы, лексіка-граматычныя катэгорыі, якія дазваляюць адабраць для выказвання пэўнага тыпу, стылю і жанру адпаведную лексіку. Матэрыялам для практыкаванняў *прагматычнага* характару служаць функцыяніруючыя ў маўленні словы, адпаведныя лексічныя сродкі маўлення, якія абапіраюцца на лінгвістычныя веды школьнікаў, набытыя ў працэсе вывучэння раздзелаў школьнага курса беларускай мовы і накіраваныя на фарміраванне індывідуальна-кантэкстуальных уменняў выяўлення функцыі слова, трапнага ўжывання слова ў адпаведнасці з тыпам, стылем, жанрам маўлення, мэтанакіраванай замены слова блізкім або супрацьлеглым па значэнні і інш.

У практыкаваннях на вербальна-семантычным узроўні павінны прысутнічаць заданні, выкананне якіх у пэўнай паслядоўнасці спрыяе папярэджанню лексічнай інтэрферэнцыі. Таму ў дыдактычны матэрыял практыкаванняў павінны ўключацца тыя беларускія словы, якія вучні ў сваёй моўнай практыцы замяняюць рускімі лексэмамі (*справа* – "дзела", *час* – "урэмя" і інш.). У практыцы работы практыкаванні ўсіх узроўняў выкарыстоўваюць у адзінстве. Разгледзім больш падрабязна ўказаныя практыкаванні.

1. Практыкаванні вербальна-семантычнага ўзроўню

У гэтую групу ўключаюцца:

1. Практыкаванні аналітыка-сінтэтычнага тыпу, накіраваныя на выпрацоўку навыку нарматыўнага вымаўлення гукаў і пастаноўкі націску ў слове. Заданні прадугледжваюць работу як з ізаляванымі словамі, так і са словамі, якія ўключаны ў сказы і звязныя тэксты.

Прыкладныя тыпы некаторых заданняў і пытанняў. Правільна вымаўляйце зычныя, галосныя гукі ў слове; правільна пастаўце націск у дадзеных словах; прачытайце вершаваныя радкі. Якія словы ў іх рыфмуюцца? На якім правіле вымаўлення заснавана рыфма? Праслухайце ў магнітафонным запісе вымаўленне асобных слоў. Вызначце памылкі (матэрыялам для праслухоўвання могуць служыць выказванні саміх вучняў), праслухайце тэкст. Якія сродкі гукавой выразнасці ў ім выкарыстаны? На якія часткі інтанацыйна падзяляецца тэкст? Прачытайце тэкст пра сябе, а

затым услых. Якім тонам трэба чытаць гэты тэкст? (роўным, павольным, хуткім, пераконваючым, без эмацыянальнай афарбоўкі, з эмацыянальнай афарбоўкай і інш.).

Кожнае з прыведзеных тут заданняў можа быць выкарыстана як для спецыяльнай, так і для спадарожнай арфаэпічнай работы пры вывучэнні любой тэмы па лексіцы, паколькі фарміраванне моўных навыкаў патрабуе паўтору фанетычных практыкаванняў і сістэматычнасці іх правядзення.

2. **Практыкаванні аналітыка-сінтэтычнага тыпу, накіраваныя на засваенне лексічных з'яў, паняццяў, лексічнай тэрміналогіі.**

Прыкладныя тыпы пытанняў і заданняў. Што такое лексічнае значэнне слова? Вызначце лексічнае значэнне слова з дапамогай тлумачальнага слоўніка або прыёмаў семантызацыі. Якія словы называюцца мнагазначнымі? Чым адрозніваюцца адназначныя і мнагазначныя словы? Якія словы называюць сінонімамі, амонімамі, антонімамі? Чым адрозніваюцца лексічныя і граматычныя сінонімы? Чаму адны словы выходзяць з ужытку, а другія з'яўляюцца? Чаму адны словы з'яўляюцца агульнаўжывальнымі, а другія – неагульнаўжывальнымі? Дакажыце, што дадзеныя словы адносяцца да пэўных лексічных з'яў. Знайдзіце ў практыкаванні дадзеныя лексічныя з'явы. У якія сэнсавыя групы аб'ядноўваюцца словы? На якія групы па паходжанні (ці ўжыванні) падзяляюцца словы? Што агульнага паміж дадзенымі лексічнымі з'явамі? Чым яны адрозніваюцца? Якая залежнасць паміж дадзенымі лексічнымі з'явамі? Знайдзіце ў тэксце (у слоўніку) такія ж лексічныя (фразеалагічныя) з'явы; згрупуйце словы, уключаючы ў адну групу аднолькавыя лексічныя і фразеалагічныя з'явы; складзіце словазлучэнні ці сказы з дадзенымі фразеалагізмамі; вызначце з дапамогай тлумачальнага і фразеалагічнага слоўнікаў значэнне, паходжанне і ўжыванне дадзеных слоў, фразеалагічных зваротаў; у якіх выпадках ужываюцца ў мове пэўныя лексічныя і фразеалагічныя з'явы? Раскажыце, што вы ведаеце пра дадзеную лексічную з'яву. Прывядзіце прыклады дадзеных лексічных і фразеалагічных з'яў і дакажыце, што вы правільна іх падабралі. Што агульнага паміж фразеалагічнымі зваротамі і словамі і чым яны адрозніваюцца? У якіх стылях мовы часцей за ўсё ўжываюцца, напрыклад, прафесійныя словы?

Кожнае з прыведзеных тут практыкаванняў таксама можа быць выкарыстана як для асноўнай, так і для пабочнай работы.

II. Практыкаванні тэзаўруснага ўзроўню

У гэтую групу ўключаюцца практыкаванні: 1) на тлумачэнне значэнняў слоў; 2) падбор слоў на пэўную тэму (складанне тэматычных, лексіка-граматычных і лексіка-семантычных груп слоў); 3) складанне словазлучэнняў і сказаў; 4) аналіз лексіка-стылістычных сродкаў тэксту; 5) рэдагаванне тэксту.

III. Практыкаванні прагматычнага ўзроўню

У гэтую групу ўключаюцца практыкаванні на выпрацоўку індывідуальна-кантэкстуальных уменняў і навыкаў: 1) выяўленне асаблівасцей ужывання слова ў пэўным стылі, пэўнай маўленчай сітуацыі; 2) мэтанакіраваны выбар

слова для кантэксту; 3) стварэнне вобразнасці, эмацыянальнасці, метафарычнасці выказвання.

Усе слоўнікавыя практыкаванні папярэднічаюць заданням, накіраваным на стварэнне выказвання, і абапіраюцца на лінгва-тэарэтычныя веды вучняў, набытыя ў працэсе вывучэння лексікі і фразеалогіі. З мэтай папярэджання лексічнай інтэрферэнцыі ў сістэму слоўнікавых практыкаванняў мэтазгодна ўключыць такія заданні: а) на семантызацыю слоў пры дапамозе апісання іх дэфініцый; б) супастаўленне семантыкі міжмоўных амонімаў; в) падбор сінонімаў і антонімаў; г) пераклад з рускай мовы на беларускую; д) пераклад з беларускай мовы на рускую; е) вызначэнне ў тэксце памылак, звязаных з лексічнай інтэрферэнцыяй; ж) выпраўленне тэксту з памылкамі.

Прыкладныя тыпы заданняў і пытанняў практыкаванняў тэзаўруснага і прагматычнага ўзроўняў. Выдзеліце новыя словы ў тэксце і вызначце іх лексічнае значэнне. Складзіце сінанімічны рад да дадзенага слова. Падбярыце антонімы да дадзенага слова. Адкажыце, чаму аўтар ужывае дадзенае слова з усяго сінанімічнага рада. Выдзеліце ключавыя словы тэксту. Вызначце, з дапамогай якіх слоў дасягаецца дакладнасць навуковага стылю. Вызначце выразныя сродкі, з дапамогай якіх аўтар выражае свае адносіны да напісанага (выказанага). Складзіце сказы, ужываючы пэўныя спалучэнні слоў. Складзіце словазлучэнні з наступнымі словамі. Выпраўце моўныя хібы ў тэксце. Падбярыце словы на пэўную тэму (запішыце словы, характэрныя, напрыклад, для прафесіі хлебараба). Падкрэсліце, напрыклад, дыялектныя словы, растлумачце іх стылістычную ролю. Якія словы дапамагаюць аўтару тэксту выразней выказаць сваю думку? З якой мэтай ужыты ў тэксце дадзеныя словы? З дапамогай якіх слоў мы можам даведацца аб адносінах аўтара да прадмета, з’явы?

Лінгвістычнай базай для такіх практыкаванняў, як было адзначана раней, служаць словы і ўстойлівыя адзінкі, якія функцыяніруюць у маўленні, сістэмныя аб’яднанні слоў, адпаведныя лексічныя і фразеалагічныя сродкі маўлення. Усе слоўнікавыя практыкаванні ў практыцы навучання павінны папярэднічаць заданням, накіраваным на стварэнне выказвання, і абапірацца на лінгва-тэарэтычныя асновы ў працэсе вывучэння лексікі і фразеалогіі.

Такім чынам, узбагачэнне слоўнікавага запасу школьнікаў уяўляе сабой сістэму практыкаванняў вербальна-семантычнага, тэзаўруснага і прагматычнага характару, якія забяспечваюць правільнасць, дакладнасць, выразнасць і вобразнасць вуснага і пісьмовага маўлення вучняў.

Літаратура

1. *Протчанка, В. У.* Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове / В. У. Протчанка; Нац. ін-т адукацыі. – Мн., 2001.
2. *Міхневіч, А. Я.* Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – 264 с.
3. *Матезиус, В.* О системном грамматическом анализе / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 231.